

На гости у графа Л. Н. Толстой.

Отъ Д. Ризовъ.

Миналата зима азъ намислихъ да прѣкарамъ отпуска си въ Руссия. Коопнѣхъ да виджъ Матушката по нѣколко причини: искаше ми се да споходжъ брата си и старитѣ свои приятели, съ които бѣхъ дѣлилъ нѣкога горкия залъкъ на изгнанието; ревнеше ми се и да завържжъ нѣкои нови познанства, които считахъ много цѣнни за дѣлото, на което всецѣло бѣхъ се отдалъ тогава; па силно ме блазнѣше и да узнажъ, какво се мисли въ Руссия за насъ слѣдъ помирението ни и какъ гледатъ тамъ на македонския въпросъ. Не бѣхъ далечъ отъ мисълта и да поговоржъ тукъ-тамъ за македонскитѣ патила, и, ако се може, да възбуджъ въ любвеобилната русска душа малко повече съчувствие и състрадание въмъ своята окаянна родина.

Но надъ всички тия причини витаеше едно старо мое желание: да виджъ великия Толстой. Това мое желание растѣше успоредно съ всемирното значение, което свѣтлата личностъ на Толстой добиваше прѣзъ послѣднитѣ десетъ години. Никой не спореше вече за неговия художнически гений и едва ли нѣкой би посмѣлъ да го не признава за патриархъ на съврѣменната общесвѣтска беллетристика. Но неговата аскетическа философия, неговитѣ апостолски проповѣди, неговото учение, всичко онова, което той самъ наричаше и нарича „своя вѣра“, бѣха и още сж прѣдметъ на горещи и нескончаеми прѣспирни. Моятъ любимъ русски критикъ, Н. К. Михайловскій, въ чийто гласъ най-много се прислушвамъ азъ, намираше силни противорѣчия въ „учението“ на Толстой, и, съ своята неотразима логика, бѣ ги прѣдалъ и менъ. Самиятъ Толстой, съ своето притичанье въ помощъ на гла-

дующитѣ русски селени прѣзь 1891, 1892 и 1893 г. г., като да се туряше въ противорѣчие съ собствената своя проповѣдь: „Не противи се на злото!“ Или най-малко, като да даваше по-широко и по-друго значение на основната тази своя идея отъ онуй значение, което неговитѣ критици ѝ даваха. Въобще, Толстой като мислителъ бѣше за мене не съвсѣмъ ясенъ. И колкото повече се запознавахъ съ писаното отъ него и за него, толкозъ повече той ставаше за мене една загадка. Знаменитата му епопея, Война и Миръ, ме поражаваше съ своитѣ художественни образи и картини; но разсѣянитѣ въ нея философски мисли не можехъ да прѣдвѣжъ. Мисълта за стихийността на войнитѣ ми изглеждаше доста справедлива; но не така справедлива ми изглеждаше и допълняющата я мисълъ за нищожната роль въ войнитѣ на такива даже гениални полководци, какъвто бѣ Наполеонъ. Въ това отношение, азъ клонѣхъ повече къмъ мнѣнието на извѣстния русски генералъ Драгомировъ, който, въ магистралната си критика на Война и Миръ, твърдѣ остроумно и твърдѣ сполучливо уподобяваше ролята на полководеца въ войнитѣ съ малозначителната на гледъ, но многозначителна въ сѣщностъ роль на капелмайстора въ оркестритѣ. Другиятъ классически романъ на Толстой, Анна Каренина, ме обаяваше съ своята неподражаема художественность; но суровитѣ житейски възгледи на Левина никакъ не се сглаждаха въ умътъ ми съ свободната и всепоядающа любовь на Каренина, на която Толстой видимо съчувствуваше. По-последнитѣ произведения на Толстой: Смъртътъ на Ивана Илича, Крайцеровата соната, Стопанина и работника, Властътъ на мракътъ, Плодоветѣ на просвѣщенieto и найновитѣ му философски писания още повече забъркаха понятията ми за Толстой като мислителъ. И колчимъ се опитвахъ да съпоставямъ разхвърленитѣ мисли въ великитѣ му произведения, все се натъквахъ на противорѣчия и все ми се прѣдставяше той като двойствена натура — онова, което Михайловский наричаше „Дѣсница и шуйца Толстого“. Естествено бѣ, послѣ тѣзи мои недоумѣния, да се зароди у менъ желанието да виджъ великия човѣкъ. Менъ се чинеше, че, само чрѣзь едно лично свиждавье съ него, азъ ще могъ си уясни всичко онуй, което ми изглеждаше не съвсѣмъ ясно въ неговитѣ писания. Цѣлността на тая толкова сложна и богато-одарена личность, мислѣхъ си азъ, ще може най-лесно

да се узнае, когато се види самата личност. На най-послѣ, мислено си добавяхъ, ако не ми се удаде да се домогна до това просвѣтление, рѣдкото щастие да се види единъ гений заслужва да се направи не едно само пътуване до Москва. Било би грѣшно да не признажъ тука, че къмъ всички тия отдавнашни съображения да виджъ Толстой, сега се прибавяше и една слаба моя надѣжда: че ще могжъ измоли съврѣмения тоя апостолъ да издигне своя мощенъ гласъ въ полза на недобититѣ мои братя въ Македония. . .

Съ такива благи намѣрения, азъ тръгнахъ за Русия миналата зима, снабденъ съ нѣколко цѣнни прѣпоръжки отъ тогавашния нашъ професоръ г. П. Милюкова. Най-сжпата между тия прѣпоръжки бѣ оная за графа Л. Н. Толстой.

* * *

Първиятъ русски градъ, въ който се спрѣхъ, бѣ Петербургъ. Въ руската столица азъ имахъ нѣколко интересни срѣци съ видни политически и литературни дѣятели; но не тукъ му е мѣстото да разправамъ за тѣхъ. На нѣкои отъ тѣзи дѣятели, обаче, азъ разкрихъ намѣрението си да виджъ Толстой и получихъ нѣколко указания, които отпослѣ ми бѣха твърдѣ полезни. Най-важното между тия указания бѣше, че Толстой никакъ не обичалъ да се ровжтъ въ душата му и надали би пристаналъ да се мѣси въ политически въпроси, какъвто е и македонския. Това сжщото ми казваше и добриятъ г. Милюковъ, още когато ми даваше прѣпоръжка за Толстой. Но, и тогава, и сега, неприятното туй съобщение не ме обезнадежди ни най-малко. Все едно, иронично отговаряхъ азъ: ако Хенрихъ IV е намиралъ, че „Парижъ заслужва една литургия“, колко повече Толстой, въ моитѣ очи, заслужва едно пътуване до Москва. . .

Изпърво азъ смѣтахъ да прѣстожъ въ Петербургъ двѣ седмици и послѣ да заминжъ за Москва. Така бѣхъ разпрѣдѣлилъ и врѣмето си. Но туку-що бѣха истекли нѣколко дена и вѣстниците разгласиха, че, въ края на сжщата седмица, въ Москва ще станжтъ два литературни празника: диспута на г. М. И. Туганъ-Барановский за получаване степенята „докторъ на политическата икономия“ и една литературно-музикална вечеринка въ честь на Толстой. Тия два литературни празника толкозъ силно ме заинтересуваха,

щото азъ се принудихъ да съкратя прѣстояванъето си въ Петербургъ и да побързамъ за Москва. Диспутътъ бѣ интересенъ за мене, защото г. Туганъ-Барановскій минаваше за единъ отъ главатаритѣ на онуй марксистко течение въ Руссия, което отъ 6—7 години насамъ бѣ обзело голѣма часть отъ учащата се русска младежъ и даже нѣколцина отъ младитѣ русски писатели. Интересенъ бѣ за мене тоя диспутъ, и самъ по себе си, и защото ми се искаше да се възползувамъ отъ него, за да чуж мнѣнието на Толстой по марксизма, 'вѣобще, и марксисткото течение въ Руссия, въ особенностъ. Вечеринката пъкъ ме интересуваше, защото желаяхъ да виджъ, какъ русското общество цѣни оня великъ свой съотечественникъ, който съставлява днесъ гордостта и славата на мисляща Руссия. Читателътъ, вѣрвамъ, схваща, както интереса, така и връзката, която съществува между двата тия празника и неговото свиждане съ Толстой, та не ще ми вмѣни въ грѣхъ, ако се поспрж малко на тѣхъ.

И диспутътъ, и вечеринката, бѣхъ назначени въ единъ день — 19-и декемврий 1898 г.: диспутътъ трѣбваше да започне въ единъ часътъ слѣдъ пладнѣ, а вечеринката — въ осъмъ часътъ вечерята.

Сжщиятъ день, прѣди пладнѣ, азъ бѣхъ вече въ Москва.

Първата ми грижа, щомъ слѣзохъ въ гостинницата, бѣ: да се снабджъ съ входенъ билетъ за диспута. Съ такъва молба азъ се обърнахъ къмъ г-жа А. Давидова, издателката на хубавото русско списание „Миръ Божій“, която бѣ дошла въ Москва специално за тоя диспутъ на зетя си (г-жа Давидова е тѣща на г. Туганъ-Барановскій). Любезната рускиня, съ чисто московска услужливостъ, ми прати веднага искания билетъ.

Нѣколко минути по-рано отъ опрѣдѣления часъ, азъ се запжтихъ къмъ стария Московски университетъ, въ чиято автова зала щѣше да става диспутътъ. Но, прѣди да прониенжъ въ залата, натъкнахъ се на единъ малкъ инцидентъ, който струва да се отбѣлѣжи. Понеже диспутътъ щѣше да носи характеръ на една косвенна защита на марксизма, университетскитѣ власти бѣха се изпоплашили отъ нѣкаква възможна манифестация и бѣха взели мѣрки да не пропуснатъ въ залата по-буйнитѣ студенти измежду марксиститѣ. Неподозрѣвайки нищо подобно, азъ влѣзохъ въ университета. Още при самия входъ забѣлѣзахъ сума стбрани студенти, които кипѣха и се вълнуваха, като пчели около нѣкой прѣобър-

натъ улей. Досѣтихъ, че нѣщо ги караше да бждатъ недоволни; но помислихъ си, че недоволството имъ произлиза отъ нѣкакъвъ споръ около прѣдстоящия диспутъ. Ала щомъ започнахъ да се изкачвамъ горѣ, разбрахъ, каква била работата. На всѣки жгълъ по университетскитѣ стълби стояха по двама-трима души, за да търсѣтъ билети отъ посѣтителитѣ. Догдѣто се изкачихъ горѣ, нѣколко души провѣриха моя билетъ. Това ме страшно възмути, но сдържахъ се. Когато, обаче, съгледахъ, че нѣколко студенти бидоха почти насилкомъ върнати назадъ, взеха ме дяволитѣ . . .

— Съгласете се, че е неприлично това, що вършите! — обърнахъ се азъ къмъ единъ доста интеллигентенъ господинъ, който изглеждаше да командува на университетскитѣ стражари.

— А вий кой сте? сонато ме запита той.

— Азъ съмъ българинъ, дошълъ да присѣтствувамъ на единъ наученъ диспутъ, на който студентитѣ иматъ най-много право да присѣтствуватъ, — бѣ мойтъ отговоръ.

— Влизайте въ залата и не се бъркайте въ работи, които не се касажтъ до васъ! отвърна ми той сърдито, но сдържано.

Послѣднитѣ му думи ме сѣгнаха. Истина бѣ, че азъ бѣхъ чужденецъ тука и нѣмахъ право да протестирамъ. Па и що ми трѣбва, рѣкохъ си въ ума, да изправамъ на камилата гърбицата. Могъ да налетж на нѣкоя бѣда, която да ми отнеме възможността да видж Толстой. Помислихъ това и си отминахъ.

Полукръглата актовa зала на Московския университетъ бѣ наполовина пълна, богато влѣзохъ въ нея. Повечето отъ присѣтствующитѣ бѣха студенти. Имаше между тѣхъ моми и жени, но стриженитѣ коси бѣха рѣдкость. Кждѣ 1½ часѣтъ залата бѣ вече пълна, и официалнитѣ опоненти, извѣстиятъ професоръ г. А. И. Чупровъ и приватъ-доцентъ г. Н. А. Каблуковъ, заеха мѣстата си. Наскоро слѣдъ туй се появи на трибуната и самъ диспутантъ г. Туганъ-Барановскій, младъ още човѣкъ, на около 40 години, брюнетъ, съ подстригана à la Гамбета брада и въ златно пенсне. Неговата диссертация („Русская фабрика въ прошломъ и настоящемъ“) бѣ напечатана, та той произнесе рѣчь, само за да укаже мотивитѣ, които сж го подбудили да избере тази тема, и да обясни заключенията, до които бѣ дошълъ и които бѣ ималъ грижата да резюмира въ 11 тезиса и да ги отпечата. Пръвъ отъ опонентитѣ говори проф. Чупровъ. Той посочи на нѣкои

сщественни недостатъци на диссертацията; но не пропусна да добави, че тия недостатъци не намаляватъ особено цѣнността на самата книга. Г-нъ Чупровъ склучи своята рѣчь съ похвала къмъ докторанта, комуто счете за важна заслуга обработванъето на темата по неизвѣстенъ до тогава архивенъ материалъ. Вториятъ опонентъ, г. Каблуковъ, раздърпа диссертацията немилостиво. Той намѣри: че приемитѣ и методитѣ на докторанта не внушаватъ никаква надѣжда за правилното разрѣшение на третируемия въпросъ; че прилаганъето на английския масщабъ къмъ руската дѣйствителность е погрѣшно; че авторътъ се е опиралъ само на ония факти, които сж идвали въ прилогъ на темата му, безъ да е държалъ смѣтка за противоположитѣ факти; и, най-послѣ, че ползуванъето съ чуждия литературенъ материалъ е ставало въ непълнъ видъ и даже въ невѣрно освѣтление, както билъ слѣчатъ съ цитатитѣ изъ статиитѣ на Н. К. Михайловскій. Суровиятъ опонентъ заключи, че, за да се извлѣкътъ безпристрастни заключения отъ третирания въ диссертацията въпросъ, необходимо ще бжде да се прѣгледа и прѣработи цѣлия материалъ, събранъ въ нея — а това обстоятелство я лишава отъ научно значение. Опонираха и нѣколцина измежду публиката, но безъ видимъ успѣхъ. Послѣденъ говори г. П. Струве, другъ единъ отъ главатаритѣ на марксиството течение въ Руссия. Г-нъ Струве призна, че въ книгата има нѣкои праздноти („пробѣли“ — както ги нарѣче той), които и сж отворили вратата на възраженията. Той даже указа на тия праздноти. Но, при все туй, той намѣри, че трудътъ на г. Туганъ-Барановскій е извънредно цѣненъ вкладъ въ руската икономическа литература и ядовито-иронически пожела на Московскій университетъ да бжде толкозь щастливъ, што по-често да се чуватъ въ неговата ограда диспути по такива капитални съчинения . . . По заведения при диспутитѣ редъ, докторантътъ стоя всичкото врѣме на трибуната, и, като парламентарнитѣ докладчици, репликираше на всѣки опонентъ, щомъ той послѣдниятъ завършваше възраженията си. Както рѣчъта на докторанта, така и онѣзи на поименно упоменатитѣ опоненти, бидоха посрѣщнати съ ржкоплѣскания. Публиката и една часть отъ студентитѣ ржкоплѣскаха най-много на г. Каблукова; а по-голѣмата часть отъ студентитѣ ржкоплѣска на г. Туганъ-Барановскій, и, особено, на г. Струве. Отъ ржкоплѣсканията можеше да се заключи, че болшинството

отъ присъжествуващитѣ студенти бѣха марксисты; така щото на университетскитѣ власти не се удаде да имъ прѣбрѣжтъ съвсѣмъ пѣтя въ залата. Диспутътъ свърши съ прогласяване г. Туганъ-Барановскій за „докторъ на политическата икономия“.

Далечъ би ме завело, ако бихъ седналъ да прѣдавамъ всичкитѣ впечатления, които изнесохъ отъ тоя диспутъ. Не можъ, обаче, да не отбѣлѣжж пѣтъомъ неприятнитѣ слѣди, що остави въ душата ми надменниятъ тонъ, съ който говореше г. Струве. Собствено той не говореше, а догматизираше. И догматизираше така натъртено, щото, ако да бѣ билъ човѣкъ лишенъ отъ малко-много талантецъ, вамъ би се сторило, че слушате нѣкой отъ нашитѣ социалисти: същата самоувѣренность въ своята непогрѣшимостъ, същото прѣнебрѣжение къмъ чуждитѣ мнѣния и същото самоприсвоено призвание на „спасители рода човѣческаго“ . . . Каква разлика между тоя снобитски тонъ и философскитѣ рѣчи на френския социалистически главатаръ Жореса! . . .

Диспутътъ се завърши около 5 часътъ вечерята, и азъ трѣбваше да прибрзамъ съ купуване билетъ за вечеринката. Но когато отидохъ за билетъ, отговори ми се, че „всичкитѣ билети сж разпродадени“. Добрѣ, че бѣхъ се догадалъ още въ Петербургъ да взема една прѣпюржка отъ г. Н. К. Михайловскій до распоредителката на вечеринката, а то инакъ не щѣхъ да попаднѣ на нея. Учивата распоредителка (съжелявамъ, че не запомнихъ името ѝ) ми прѣдложи своя билетъ. Тази рѣдка любезность толкозъ ме трогна, щото азъ се опитахъ да се откажж отъ честята; но благородната рускиня настоя и азъ взехъ билета.

Доста просторниятъ театъръ на Корша, въ който се даваше вечеринката, бѣ буквално прѣпълненъ съ отбрана публика и отъ двата пола. Точно въ 8 часътъ завѣсата се вдигна. Программата бѣ раздѣлена на двѣ части, въ които музиката и литературата вървѣха алтернативно. Азъ съмъ страстенъ любитель на музиката, ала сега тя не ме интересуваше особено. Литературната часть състоеше изъ откъследи отъ самитѣ съчинения на Толстога. Но нѣщо невидѣно до тогазъ, тия откъследи щѣха да бждѣтъ прочетени отъ знаменити руски писателя и артисти. Доволно е да се упомене, че се явиха като четци: Н. К. Михайловскій, Н. Н. Златовратскій, П. И. Вайнбергъ, А. И. Ертель, К. С. Баранцевичъ, Вл. И. Немировичъ-Данченко, М. П. Садовскій, П. Н. Гре-

вовъ и безподобниятъ руски артистъ-декламаторъ О. А. Правдинъ. Нѣкои отъ тѣзи писатели даже нарочно бѣха дошли отъ Петербургъ, за да вземжтъ участие въ вечеринката. Азъ не знаехъ по-голямъ честъ за единъ великъ писателъ отъ тая знаменита писатели публично да четжтъ произведенията му. Чини ми се, че тая честъ е по-голямъ отъ театралното увѣнчаване на Волтера. Само скромната и дълбоко-чувствуваща руска душа можеше да избобрѣти тоя възвишенъ начинъ на чествуване и само вироглавата руска цензура можеше да го внуши (защото цензурата бѣ забранила на участвуващитѣ въ вечеринката писатели да кажжтъ нѣщо свое за Толстой!...). Събраната въ театра публика разбра значението на тая манифестация и даде воля на задушвающитѣ я чувства. Всичкитѣ четци бидоха посрѣщнати и изпратени съ бурни и непрѣкъснати ржкоплѣскания. Най-горещо и най-одушевенно бѣ посрѣщнатъ и изпратенъ г. Михаиловский: на нѣколко пжти той бѣ принуденъ да се явява на сцената и да благодари за ржкоплѣсканията. Съ тия свои ржкоплѣскания публиката като да искаше да каже на любимия си критикъ, че нему тя най-много ржкоплѣска, защото се сѣща, че цензурата най-много се е бояла отъ неговата рѣчь за Толстой, когато е рѣшила да забрани произнасянето на рѣчи въ вечеринката. . . . Прочетенитѣ откъслци бѣха взети изъ Толстоевитѣ произведения: „Война и Миръ“, „Анна Каренина“, „Плодоветѣ на просвѣщението“ и „Дѣтство и Отрочество“. Ново нѣщо бѣ само встъплението къмъ недовършената оцѣповѣсть на Толстой: „История на майката“, което встъпление „Мисль“ даде въ прѣводъ лани въ своята IV книжка. Освѣнъ музиката и четенето, въ программата на вечеринката имаше и нѣколко живи картини, все на теми изъ съчиненията на Толстой. Вечеринката се свърши съ една импозантна манифестация въ честъ на гениалния писателъ. Публиката, като единъ човѣкъ, поиска да се поздрави Толстой. Г-нъ Немировичъ-Данченко набързо написа и прочете една поздравителна телеграмма до Толстой, въ която се казваше, че събраната въ театра публика, развълнувана до дълбочинитѣ на душата си отъ четенето на гениалнитѣ негови произведения, праща своя привѣтъ и своята признателность на „великия писателъ на руската земля“¹. Когато свърши

¹ Думи, съ които безсмъртниятъ Тургеневъ е характеризиралъ Толстой.

прочитаньето на депешата случи се нѣщо невъобразимо: единъ неописуемъ ентусиазмъ обхвана публиката, цѣлата галерия скокна на крака и оглушителенъ единъ гръмъ отъ ржкоплѣскания затрѣсе залата. Сумма хора плачеха отъ радостъ въ партера и ложитѣ. За пръвъ пътъ въ живота си азъ изпитвахъ страшния напоръ на тая бѣсна вълна отъ свещенъ народенъ ентусиазмъ, и още се чуджъ, какъ я прѣживѣхъ: срѣдъ адския шумъ отъ ржкоплѣскания и викове „браво“, които траяха нѣколко минути, азъ чувахъ биенъето на сърдцето си и отъ секунда на секунда чакахъ то да се прѣсне . . . Шумътъ още не бѣ прѣстаналъ, когато единъ гласъ извика: да се прибавятъ въ края на депешата думитѣ: „и на цѣлия свѣтъ!“ (за да стане: „великия писателъ на руската земя и на цѣлия свѣтъ“). Новъ гръмъ отъ ржкоплѣскания одобри това прѣдложение. Но и тѣзи ржкоплѣскания още не бѣха прѣстанали, когато другъ единъ гласъ прѣдложи да се прибавятъ и думитѣ: „и учителъ на живота“!.. Пакъ нови ржкоплѣскания и пакъ нови викове „браво“. За вѣсата падна, но ржкоплѣсканията и виковетѣ продължаваха. Нѣколко минути публиката стоя права, като да чакаше нѣщо. Въ сщность, тя нищо не чакаше. Или по-право: — тя чакаше да дойде въ себе си, да се съвземе, да се успокои отъ прѣживѣното вълнение . . . Когато се посъвзе и започна да испраздва залата, за поврхностния даже наблюдател не бѣ мжчно да заблѣжи, че тя вървеше като полупияна отъ своитѣ още неуталожени емоции . . . Тогава само азъ си дадохъ смѣтка за виденото и чутото тая вечеръ и разбрахъ, колко искрено люби и колко високо цѣни руската интелигенция своя дѣйствително великъ писателъ. Разбрахъ азъ тогазъ и причинитѣ, които бѣха заставили Толстой да избѣга отъ Москва, за да не се намѣри дома нея вечеръ. Скроменъ въ своето величие, Толстой би заплатилъ съ здравъето си — ако не съ живота си — трогателната тая манифестация..

На вечеринката азъ узнахъ, че Толстой не бѣ въ Москва и че ми прѣдстоѣеше да отиджъ въ имѣнието му Ясная Поляна, ако искамъ да го виджъ. Разумѣва се, че азъ се рѣшихъ и на туй пжтуванъе. Но, прѣди да заминжъ за тамъ, трѣбваше да се снабджъ съ нѣкои необходими свѣдения за разположението на Толстой. Като знаехъ, че Толстой прѣкарва зимата въ Москва, за менъ не бѣ трудно да се догаджъ, че той бѣ отпжтувалъ самичкъ и врѣменно за имѣнието си; но азъ ис-

какъ да се освѣдомѣж, да ли Толстой не бѣ боленъ и да ли той би ме приелъ. За тѣзи свѣденія азъ и намислихъ да се обърна къмъ семейството му.

На другия день, привечерь, азъ се запѣтихъ за домътъ на Толстой. Въ Москва, Толстой живѣе въ Хамовническия Переулокъ, въ собствена своя къща: едно дървено двуетажно здание съ свѣтло-кафявъ цвѣтъ, съ малкъ дворъ отпрѣдъ и съ голѣма градина отзади. Влѣзълъ въ къщи, азъ запитахъ за графинята. Лакеейтъ ме покани да седна и отиде да добладва за идванъето ми. Слѣдъ малко въ стаята влѣзе възрастна една мома съ твърдѣ интеллигентно лице, която се оказа Татьяна Львовна, голѣмата дъщеря на Толстой, една отъ най-прѣданнытъ послѣдователки на неговото учение и неговъ частенъ секретарь.

— Майка ми сега ще дойде, каза ми тя; жално само, че тя бърза да иде на една музикална вечеринка въ честь на Рубинщайна, та не ще може да поговори съ васъ по-надлъжко. Но азъ стожа на разположението ви за всичко, що би ви интересувало относително моя баща.

Азъ ѝ разказахъ намѣрението си.

— Че ще ви приеме, ни най-малко не се съмнѣвамъ, отговори ми тя, защото баща ми не обича да затвара вратата си никому, и още по-малко на хора, които сж направиле цѣло пѣтешествие, за да го видѣтъ. Само . . . едва ли той ще пристане да се вмѣси въ вашия македонски въпросъ...

— Моето главно желание, възразихъ азъ, е: да видѣ великия ви баща. Доберж ли се до него, азъ ще бѣдъ благодаренъ на съдбата, даже да не успѣжъ въ миссията си . . .

— Тогава смѣло трѣгвайте.

Послѣ минутно размисление, тя добави:

— А кога трѣкмате да заминете за въ Ясная Поляна?

— Утрѣ.

— Тѣй?! . . . Знаете какво: ако трѣгнете съ бързия тренъ, ний ще пѣтуваме заедно, защото и азъ утрѣ отивамъ при баща си.

— Щастливо прѣдзнаменование! — весело се обадихъ азъ. Ако тѣй щастливо върви работата и въ Ясная Поляна, може би, менъ ще се удаде да убѣдѣ баща ви да се застѣпи за едно свѣто дѣло.

— Тамъ не ви се бъркамъ . . ., усмихна се тя.

Въ това врѣме вратата се отвори и графинята се задале отъ съседната стая. Жената на Толстой е височка

на ржстъ, съ бодро лице и изглежда много по-млада отъolkото е въ сжщностъ. Твърдѣ свободно и мило тя пристѣпи къмъ мене, подаде ми ржка и взе да се извинява, че трѣбва веднага да ме остави, защото бърза да иде на една вечеринка въ честь на Рубинщайна, на когото била голѣма поклонница.

Азъ прибързахъ и ней да разкажж намѣрението си.

— Можете да бждете увѣрени, набързо проговори тя, че графа ще ви приеме съ удоволствие. Той замина още завчера, та трѣбва вече да се е отморилъ. Не ми се вѣрва само, че ще ви се удаде да го убѣдите по вашата политическа миссия. Впрочемъ, опитайте се . . .

Азъ ѝ поблагодарихъ за обнадежванъето и взехъ да се приготвямъ, за да си вземж сбогомъ. Но любезната Татьяна Львовна прибърза да ми заяви, че тя е свободна и ме покани да останж да си поприказваме.

Отъ по-нататъшния ни разговоръ, азъ дойдохъ до убѣждение, че дъщерята просто обожаваше великия си баща и усѣщаше особено удоволствие да говори за него. Цѣлия ни почти разговоръ се въртепе около оригиналната му личностъ. Разказа ми тя много работи, и, между друго, съдържанието на тогава още ненапечатания Толстоевъ романъ: „Воскресение“. Като истинска аристократка, тя не забрави да ме разпита и за България, па непрпусна да ми поиска нѣкои свѣдения и за Македония, които свѣдения искрено я разтжжиха. Боейки се да не я отегчж, азъ ѝ спомнихъ за сугрѣшното наше пжтуванъе и се простихъ съ нея.

* * *

Имѣнието на графа Л. Н. Толстой, както казахъ, се намира въ знаменитото село Ясная Поляна, близо до градътъ Тула. За да се отиде отъ Москва въ имѣнието, трѣбва да се вземе трена на Московско-Курската желѣзно-пжтна линия и да се излѣзе, или въ първата станция слѣдъ града Тула, Козлова-Засѣба, или пъкъ въ втората станция Ясенка. Отъ Козлова-Засѣка е само 3 версти до Ясная Поляна; но понеже бързиятъ тренъ не спира въ тая малка станция, азъ трѣбваше да излѣжж на ст. Ясенка, отъ гдѣто има цѣли 10—12 версти пжтъ до имѣнието на Толстой.

Тренътъ, съ който щѣхъ да отпжтувамъ, тргваше слѣдъ пладнѣ. Попаднахъ азъ въ него назрѣме. Татьяна Львовна

бѣ се вече настанила въ едно купе и бѣ излѣзла на вагонната площадка да се разпрошава съ една своя приятелка дошла да я изпраца. Азъ нѣмахъ толкова храбрость да заемъ мѣсто въ нейното купе; но, като желяехъ да поговорѣ съ нея изъ пѣтя, влѣзохъ въ единъ отъ съсѣднитѣ вагони. И наистина, менъ се удаде да заговорѣ съ нея на нѣколко пѣти и да присъберѣ нѣкои нови свѣденія за баща ѝ. Главно, искаше ми се да провѣрѣ биографическитѣ данни за Толстой, събрани въ туку-що излѣзлата тогазы книга на П. Сергѣенко: „Какъ живеть и работаетъ гр. Л. Н. Толстой“¹. Както и трѣбваше да се очаква, оваза се, че тия данни били безусловно вѣрни.

Пристигнахме ний въ станцията Ясенка надвечеръ, въ мрачината. На гарата бѣ излѣзълъ да посрѣщне сестра си най-стариятъ Толстоевъ синъ, Левъ Львовичъ Толстой. По тоя случай, азъ се запознахъ и съ него. Той е още много младъ човѣкъ, доста слабо сложенъ, съ червена брадица и мустаки и нѣма никаква почти физическа прилика съ славния си баща. Смѣло би било да се прави заключение за неговата интелектуална стойность отъ размѣненитѣ само нѣколко думи съ него; но азъ бѣхъ вече чель нѣкои негови разкази, та литературната му физиономия ми бѣше позната. Сега, когато го видѣхъ, менъ неволно налетѣ мисълта за крайно щастливата и крайно нещастната сѣдба да бѣде човѣкъ рожба на единъ гений. Крайно щастлива е сѣдбата на тия рожби, защото хорското уважение и широката извѣстность тѣмъ сж обезпечени, даже когато тѣ би били пълни нищожества. А крайно нещастна е тѣхната сѣдба, защото и тѣ, като богатитѣ моми, никога не ще могатъ да разграничатъ любовта и уважението, които лично сж завоевали, отъ любовта и уважението, които сж получили въ наслѣдство. Нѣщо по-оскърбително. Понеже гениитѣ сж извънредна рѣдкость, то повече отъ ясно е, че тѣхнитѣ чедѣ не могатъ ги достигна; а пѣкъ свѣтътъ е наклоненъ всѣкога да сравнява чедата съ оня, който имъ е далъ живота, и, като ги намѣри по-неспособни отъ него, обявява ги за „дегенерирани“ („изродени“). Ако ли, паче чаяния, тѣ сж талантиливи хора, то счита това не за лична тѣхна заслуга, а за заслуга на онзи, който имъ е прѣдалъ частица отъ своя гений по „закона за наслѣдствеността“. . . Да, тежка, много тежка, е участьта на че-

¹ Интересующитѣ се за живота на гениалния русски писателъ ще намѣрѣтъ въ тая книга доста цѣнни биографически данни.

дата на единъ гений, особено когато тѣ сами съ малко-много способни хорица! . . .

Братътъ и сестрата почнаха да се готвятъ за пътя. За да прѣдварѣх възможна една тѣхна покана да влѣзѣ въ тѣсната имъ шайна, азъ имъ заявихъ, че ще закъснѣх нѣколко минути, догдѣто турѣх въ безопасностъ рѣчния си багажъ. Тѣ като да бѣха изненадани отъ тая моя прѣдупрѣдителностъ, защото братътъ се опита да ми търси шайна. Разбира се, азъ го не оставихъ да си прави тоя трудъ, а самъ си условихъ шайна и търгнахъ нѣколко минути слѣдъ тѣхъ.

Русскитѣ „извощици“ (колари) сж много оригиналенъ народецъ: тѣ сж по-бѣбриви дори и отъ френскитѣ си събратия. Азъ съмъ ималъ всѣкога слабостъта да си поприказвамъ съ тѣхъ. Въ случая пъкъ ме интересуваше да узнамъ мнѣнието на проститѣ хора за великия човѣкъ. И азъ запитахъ своя извощикъ:

— Кажй, за Бога, що за човѣкъ е графъ Левъ Николаевичъ Толстой?

— Ехъ . . . да бѣха всички господа като него, отзова се добродушниятъ извощикъ, нашиятъ халъ би билъ много добъръ. Графътъ е просто свѣтець: често се срѣща съ насъ, ходи облѣченъ като насъ, говори на нашия селски езикъ, па и помага „нашему брату“ жому съ каквото може. На селенитѣ, които иматъ разправии съ „началството“ (съ тая дума русскитѣ селени обозначаватъ всичкитѣ власти), графътъ имъ пише прошенията. На немощнитѣ селени самъ отива да имъ оре и жъне. Неотдавна на една бѣдна вдовица той ѝ поправя печката цѣли три дена. Сегись-тогись, туку видишь, далъ и нѣкоя пара нѣкому. А познава хората, като да ги е родилъ: щомъ те види, той вече знае, говоришь ли истината или лъжешъ, въ неволя ли си или искашь да отскубнешъ нѣщо отъ него . . . Казвамъ ви: просто свѣтець, и туй то . . . И графинята, и дѣцата му сж добри хора . . .

Разпитвахъ азъ още дълго своя извощикъ; ала освенъ еднообразни и горещи хвалби за Толстой, нищо друго не изкопчихъ отъ него. Русскитѣ извощици сж доста хитри хора; но азъ останахъ убѣденъ, че моя извощикъ не хитреше, а изказваше и своето, и общото — на съселенитѣ си — мнѣние за Толстой.

Послѣ единъ часъ пътуванье ний доближихме до Ясна Поляна. Нощта бѣ тъмна, та извощикътъ събѣра пята, по

който се отиваше у Толстой; но скоро той се оправи и въ мрака азъ съзрѣхъ очертанията нѣ два бѣли стълба, исправени като часовии прѣдъ входътъ въ Толстоевия домъ и напминаючи стѣнитѣ на нѣкоя огромна порта лишена отъ горната си часть.

— Ето и домътъ на графа! радостно извика извощика и вкара шайната си въ една широка шоссирана алея, оградена отъ страни съ високи дървета, които се мѣркаха въ тъмни-ната като исполински сѣнки. Скоро се показа и самия домъ: едно доста голѣмо двуетажно здание, чийто бѣлъ цѣбтъ ми напомнише срѣдне-вѣбовни рицарски дворци.

Азъ слѣзохъ отъ шайната и позвънихъ. Маловъзрастно и миловидно едно слугинче ми отвори и указа гдѣ да идж. Графа бѣ прѣдупрѣденъ за идванѣто ми отъ дъщеря си и сина си, та бѣ се прибралъ въ трапезарията, гдѣто го и заварихъ.

Когато влѣзнахъ въ стаята, прѣдъ менъ се изправи старъ единъ човѣкъ на около 70 години, срѣдна ржстъ, съ сияюще лице, съ дълга бѣла брада и мустаки, съ доста едъръ и подплюснатъ носъ, съ неособенно голѣми сиви очи, съ необикновенно широко чело, съ възчерни косми по главата, облѣченъ въ черна шаечна блуза и също такива панталони, прѣпасанъ съ чернъ ремиченъ воланъ и обутъ съ прѣгнати пантофи на краката си, по-прости и отъ монтѣ арестантски чехли.

Тоя човѣкъ бѣ великия Толстой.

Азъ бѣхъ видѣлъ до тогазъ много портрети на Толстой, та лесно ми бѣ сега да констатирамъ, че тѣхното външно сходство съ оригинала бѣ поразително. Но, при все туй, нито единъ отъ тия портрети не бѣ схваналъ у Толстой онова неуловимо нѣщо, което и носи у него печатътъ на гения. Не е схваналъ това и знаменитиятъ русски живописецъ Рѣпинъ, който е нарисувалъ отъ натура най-сполучливия портретъ на Толстой. А това неуловимо нѣщо е: погледътъ на великия писателъ. Нищо подобно на Толстоевитѣ очи азъ не съмъ видѣлъ прѣзъ живота си. Въ тѣхъ нѣма ония пламенни искри, съ които (по разказитѣ на очевидци) Наполеонъ е порабощавалъ събесѣдницитѣ си. Но, когато се вгледате въ очитѣ на Толстой, вамъ се чини, че тѣ нѣматъ нито дъно, нито край — като перспективата въ прочутата картина на Делайля „Бивуакъ“. А когато Толстой ви погледне, вий не мо-

жете се отгърва отъ странното чувство, че сте прозраченъ за тоя погледъ, и че тия сиви очи, които толкозъ добродушно ви наблюдаватъ, пронизватъ черепа ви, проникватъ въ душата ви и гледатъ тамъ всичко, като въ огледало. Погледнете ли или ви погледнатъ тия очи, вий вече разбирате, че е напрасно да криете нѣкоя своя мисль отъ тѣхъ. И вамъ става ясно, защо даже такъвъ първокласенъ портретистъ като Рѣпина не е могълъ да схване и прѣдаде тоя всевидящъ и всепроникающъ погледъ.

Слѣдъ обикновеннитѣ прѣдставления Толстой ме покани да сѣднѣ на най-близкия до него столъ, а самъ той сѣдна на едно просто староврѣмско канапе, което съвсѣмъ хармонираше съ неговото селско облѣкло. Щомъ сѣдна, азъ му подадохъ прѣпорѣката отъ проф. Милюкова, и като не желяехъ да придамъ на разговора ни характеръ на вѣстникарско интервю, рѣшихъ да мълчѣ и да оставѣ Толстой самъ да говори. Като сѣщински аристократъ, Толстой не разтвори веднага писмото, ами прибѣрза да почне разговора.

— Отъ вашата България, обърна се къмъ мене Толстой, ми е останало едно странно възпоминание. Това бѣ прѣзъ Кримската война. Азъ бѣхъ тогава офицеръ въ армията, която обсаждаше градътъ Силистра. Единъ день бѣхъ получилъ заповѣдъ да идѣ въ единъ отъ отрядитѣ, за да прѣдамъ нѣкакво съобщение тамъ. Взехъ единъ казакъ съ себе си и тѣргнахъ. Не помнѣ, дали бѣ на отиванье или на връщанье; но добрѣ помнѣ, че бидохме принудени да прѣнощваме въ единъ български ханъ. Легнахме. Мжч се да заспѣ, ала нѣщо ме сърби и не ми дава да склопѣ очи. Принудихъ се да станѣ и да запалѣ свѣщъта. И що мислите — надъ леглото ми бѣха се образували малки шадраванчета . . . не отъ вода, а . . . отъ бълхи. И още какви бълхи! . . . Никога въ живота си не бѣхъ виждалъ подобно нѣщо: толкова много бълхи събрани на едно мѣсто и тѣй високо да скачатъ . . . Нѣмаше що да се прави: трѣбваше да се бѣга. Разбудихъ казака и ний заминахме. Но тия бълхи така сѣ се врѣзали въ паметъта ми, щото и сега още не можъ си прѣдстави вашата България безъ вашитѣ воинствующи бълхи . . .

Тоя епизодъ изъ живота на Толстой размѣши всинца ни (освѣнъ насъ, въ стаята бѣха тогазъ двѣтѣ дѣщери на Толстой и неговия най-младъ синъ). Толстой се само усмихна твърдѣ благодушно. Види се, че усмивката у него замѣнява смѣха,

защото азъ не го видѣхъ да се смѣе така, както хората се смѣятъ.

Слѣдъ тоя характеренъ епизодъ, Толстой продължи още нѣкое врѣме да плаща данъ на старитѣ си аристократически привички: да приказва за работи, които близко засѣгаха сърдцето ми. Сега той заговори за княза ни.

— Вашиятъ князь, подзе Толстой, нивагъ не ми се харесва. Неговата постъпка съ покрѣщаваньето на прѣстолонаслѣдника дълбоко ме възмущава. Да се мѣнява вѣрата на едно малко дѣте за... е актъ крайно безнравственъ и крайно осждителенъ. Въобще, вашия князь ми изглежда да е — както би казали французитѣ — un homme...¹ (тия три думи бѣха единственитѣ, които Толстой произнесе на френски).

Азъ не се опитахъ да защитѣмъ княза, защото и самъ сподѣляхъ до нѣгдѣ рѣзката, но справедлива присѣда на Толстой. Но и да не бихъ я сподѣлялъ, напрасенъ трудъ би билъ да седна и разубѣждавамъ Толстоя: всичитѣ убѣждения у него, като убѣждения добити вслѣдствие на единъ дългъ и мжчителенъ процесъ на неговитѣ мисли, сж толкозъ срасли съ цѣлото му сщество, щото по-скоро бихте отежснали частъ отъ тѣлото му, нежели частъ отъ убѣжденията му.

Съ своя отзивъ за нашия князь Толстой като да завърши всичко, що имаше да каже за България, та веднага разтвори писмото на г. Милюкова и взе да го чете. Когато изчете писмото, той ме запита съ особенъ интересъ:

— Какъ се е поставилъ г. Милюковъ у васъ?

Азъ му разказахъ почти всичко, що знаяхъ за г. Милюкова: че той е любимецъ у насъ на всинца, които го познаватъ, било като профессоръ, било като човѣкъ (освенъ, може би, на нашитѣ профессори, които той затъмнява съ своя талантъ и съ своето мировъзрѣние); че неговитѣ лекции най-много се посѣщаватъ и отъ най-разнообразна публика; че, съ своитѣ писма изъ Македония, той спечели и сърдцата на македонцитѣ; но че... по настояваньето на руския дипломатически агентъ въ София, той е вече уволненъ отъ профессорската длъжностъ и се ками наскоро да се завърне въ Руссия.

¹ Читателтъ ще извини, че не записвамъ третята, крайно рѣзка дума на Толстой, която би скарала Редакцията на Мисълъ съ нашия Наказателенъ законъ. По сжщата причина е пропустната и по-горѣ цѣла една фраза. Направихъ тия пропуски по молба на самата Редакция.

— Неужели?! . . стреснато извика Толстой. Впрочемъ, прибърза да добави той, що съмъ сѣдналъ да се чудя за тая безтактностъ на нашитѣ прѣдставители, когато ми е добръ извѣстно, че нивой въ свѣта не умѣе толкова безсмисленно и толкова безцѣлно да въоръжава хората противъ себе си, както руския чиновникъ . . . Събашъ само нашитѣ чиновници знажтъ тоя секретъ . . . А жаль . . , тѣжно продължи Толстой, защото г. Милюковъ е единъ отъ рѣдкитѣ и у насъ талантливи и порядъчни хора¹ . . .

Въ разговора за г. Милюкова се вмѣси и старата дъщеря на Толстой, познатата намъ вече Татьяна Львовна. Тя не можеше да се нахвали съ г. Милюкова и единъ-два пѣти изказа съжаленията си, че България се е лишила отъ неговитѣ услуги . . . Менъ бѣше особено драго да слушамъ толкова искренни и авторитетни хвалби за човѣка, когото бѣхъ страшно обикналъ; но, като българинъ, боляхъ се да не ме притиснатъ до стѣната за осѣдителната отстъпчивостъ на нашето правителство въ тоя въпросъ, и азъ взехъ да мисля, какъ да измѣнж темата на разговора. За щастие, въ стаята влѣзе слугинчето и обяви, че вечерята е готова. Толстой стана отъ канапето, за да заеме мѣстото си на трапезата, па покани и мене да вечерямъ. Разумѣва се, азъ не мислѣхъ да се отказвамъ.

По руския обичай, въ отсъствието на графинята, на трапезата домакинствуваше Татьяна Львовна, като най-стара дама въ къщи. Всички заехме мѣстата си на една четвъртита джбова масса, постлана съ чисто бѣло покривало. Изгледътъ на трапезата бѣ скромень, но внушителень: сѣдоветѣ бѣха отъ чистъ порцеланъ, а сервизътъ бѣ цѣлъ сръбренъ. Читателитѣ, вѣроятно, знажтъ, че Толстой е фанатикъ вегетариянецъ, та всичкитѣ ястия бѣха растителни; водата же и руския квасъ замѣстяха водката и виното. Не знаж, дали случайно, или поради коледнитѣ пости (азъ бѣхъ у Толстой вечерята на 21-и декемврий), но ястията бѣха все пости. Най-първо подадоха една отъ рускитѣ супи, наричани

¹ Тукъ му е мѣстото да отбѣлжж, че мнѣнието на Толстой за г. Милюкова е общо въ Руссия. Въ всичкитѣ руски литературни и политически лагери, гдѣто стана дума за него, азъ не чухъ, освѣнъ твърдѣ симпатични отзиви по неговъ адресъ. Даже въ редакцията на „Новое Время“ се прованесоха за г. Милюкова лестно. Такова единодушие въ оцѣнката на единъ обществень дѣятель е голѣма рѣдностъ въ Руссия, и, безъ съмнено, показва, колко високо стои човѣкътъ, когото ний испустнахме изъ България съ такава прѣстѣпна лекостъ . . .

„щи“, приготвена съ зеле. Второ ядение бѣ любимата на Толстой „овсянка“ — единъ видъ каша приготвена отъ овесъ и незнамъ друго що. Азъ хапнахъ твърдѣ малко отъ нея, защото не ми се хареса вкусътъ ѝ. Татьяна Львовна съгледа това и взе да се извинява, че тая вечеръ овсянката не била сполучена. Толстой я тоже намѣри за несполучена; но не се отказа да яде отъ нея. (Любопитното бѣ, че Толстой ядеше съ такъвъ добъръ апетитъ, што азъ не посмѣхъ да заговорѣмъ първъ на трапезата). Третото ядение бѣ нѣщо размѣсено съ варено зеле, което азъ и тѣй не обичамъ. Вмѣсто четвърто ядение, или вмѣсто десертъ, подадохъ варени картофи. Голѣмъ любитель на картофитѣ и малко разочарованъ отъ другитѣ ястия, азъ се нахвърлихъ на тѣхъ, като на якоръ спасения. Наблюдателния Толстой съзрѣ това, та щомъ изѣдохъ първия картофъ, самъ ми подаде втори, а когато и него унищожихъ, той ми прѣдложи трети картофъ съ думитѣ :

— Вий, виждамъ, обичате картофитѣ. И азъ съмъ голѣмъ тѣхенъ любитель. А заслужватъ тѣ тая обичъ. Азъ често се чудѣ, вакъ хората ядѣтъ месото на нещастнитѣ животни, когато растителната храна е по-вкусна и не по малко хранителна.

— Въ туй само едва ли нѣкога ще станѣ вашъ ученикъ, насмѣшливо възразихъ азъ, защото съмъ страстенъ поклонникъ на месото.

— Напраздно, репликира Толстой. Растителната храна е прѣдпочтителна и въ друго едно отношение: тя прави хората по-добри и по-общителни. Вий погледнете само на животнитѣ: добри и полезни отъ тѣхъ сѣ ония, които ядѣтъ растителна храна.

Азъ не се и опитахъ да възразявамъ повече, но останахъ при своето. А за да не дамъ да се разбере туй, веднага заприказахъ за литературно музикалната вечеринка, дадена въ Толстоева честь. Оказа се, че семейството на Толстой присѣтствувало на вечеринката, та и Татьяна Львовна взе участие въ нейното описванье. Това бѣ добръ-дошло за мене, защото самъ азъ се бояхъ да влѣзѣ въ подробности по тая вечеринка, да не би Толстой да счете за ласкателни и прѣкалени изнесенитѣ отъ нея възхитителни впечатления. Толстой изслуша разказаното за вечеринката приятно смутенъ и безъ да се произнесе за нея. Само когато Та-

тъяна Львовна каза, че на г. Н. К. Михайловский най-много сѣ ржкоплѣскали, Толстой се обади:

— Това трѣбваше и да се очаква, защото младежта много обича Михайловский.

Слѣдъ тия думи настана длъжка една пауза, която можеше да се обясни съ неловкостта, въ която туриха Толстой разказитѣ за вечеринката. Скоро се свърши и вечерята, та паузата стана още по-дълга. Не бѣ вече мъчно да се доѣти човѣкъ, че, за да се разприкаже изново, Толстой трѣбваше да се изведе изъ своята неловкост. Азъ хвърлихъ моста, като заговорихъ за диспута на г. Туганъ-Барановский, и се възползувахъ отъ тоя диспутъ, за да запитамъ Толстой: какъ той гледа на марксистското течение въ Руссия?

— Какъ гледамъ на това течение? — въпросително ме изгледа Толстой. Азъ го считамъ просто за една обществена епидемия. Именно епидемия. И мисля, че, като всѣка епидемия, то е осждено на вѣрно и близко изчезване. За туй и не се боржъ противъ него. Било би горестно да се допустне, възвълнувано продължи Толстой, че даже часть отъ нашата интеллигенция може дълго врѣме да се заблуждава върху една толкозъ очевидна нелѣпостъ, каквато е марксистското течение у насъ. Само най-голѣмия врагъ на руския селенинъ може да желае неговото обезземелване и неговото прѣтваряне въ фабриченъ работниѣ. Човѣшкото достоинство у простия народъ почива, главно, върху чувството за собственность; лиши ли се народътъ отъ земята си, той се прѣобрѣща въ безпомощенъ рабъ. И дѣйствително, рабството вирѣе свободно тамъ, гдѣто народътъ е лишенъ отъ собственность. На дълговрѣменното лишение отъ собственность се дължи, най-много, и рабския духъ у нашата народна масса, която още не може да дойде въ себе си. Аво марксизмътъ е пустналь извѣстни корени у насъ, то причината на туй трѣбва да се търси въ оная сектантска обществена атмосфера, която нашия държавенъ строй е създалъ и поддържа. Тази сектантсва атмосфера е и нашето слабо мѣсто . . . Единъ неглупъ нѣмецъ, на име Карлъ Марксъ, написалъ неглупава една книга подъ насловъ „Капиталътъ“. Слѣдва ли отъ туй, че тази книга трѣбва да се прогласи за Евангелие и ний трѣбва да се носимъ съ нея, като съ писано яйце? . . .

Върху марксизма и Маркса Толстой каза още нѣщо; но не ми е останало добрѣ въ паметята, та се божъ да го прѣдамъ, да не би да осакатжъ нѣкоя Толстојева мисль.

Марксизма разтвори устата на Толстой. Отъ него той мина направо къмъ Евангелието.

— Да . . . въздъхна Толстой, Евангелието много право казва: „Ищите Царства Божія и правды его, а останное приложитя вамъ“ . . . Само правдата и нейното висше изражение, любовта, могатъ да бждатъ основитѣ, върху които трѣбва да се зидаатъ човѣшнитѣ и общественитѣ отношения; само когато правдата и любовта прѣобладажатъ въ свѣтътъ, ще настане пълна свобода и пълень миръ за хората; и само съ правдата и съ любовта ще може да се установи на земята онова „Царство Божие“, което съставлява висшето благо, достъпно на човѣчеството . . .

Тѣзи идеалистически мисли Толстой произнесе съ такова оживление, щото бѣше съвсѣмъ ясно, че тѣ лежатъ много близко до сърдцето му. И така сияющето негово лице съвършено просия. Бѣ минута, когато той ми изглеждаше на вдъхновенъ пророкъ. Азъ бѣхъ поразенъ отъ тая възшебна гледка и неволно си спомнихъ знаменитата „Исповѣдь“ на Толстой, гдѣто той развазва за душевнитѣ мъки и терзания, които е прѣтеглилъ, догдѣ дойде до днешнитѣ си убѣждения. Охъ, тия свещени мъки, колко сж тѣ жестоки и . . . сладостни! Истински родилни мъки: непоносимо-тежки, догдѣто тражатъ, и неизразимо-радостни, когато свършжатъ. Само който не ги е изпиталъ, не може разбра интензивността и величието на майчината любовь . . .

Веднага послѣ туй Толстой си спомни нѣщо, усмихна се и каза:

— Неотдавна единъ отъ нашитѣ консерватори прѣнаивно ме запита: „Кажете, за Бога, графъ: съ какво си обяснявате странното явление, че въ нашия консервативенъ лагеръ не попадатъ талантили хора? Ето вече десетте години, какъ нашата партия брои въ редоветѣ си само единъ талантливъ човѣкъ, покойния Катковъ; а отъ когато той е умрѣлъ, никой още не се е появилъ да заеме оставеното отъ него праздно мѣсто. Съгласете се, че това явление е чудновато, толкозъ повече, че и царя, и правителството, и войската сж на наша страна“ . . . При тоя наивенъ въпросъ, продължи Толстой, азъ не можихъ да се удържж да се не изсмѣжж — както не можахъ да се не усмихнжж и сега, когато си спомнихъ за него. Събесѣдника ми консерваторъ се готвеше, вѣроятно, да се обиди отъ моя смѣхъ,

но азъ го прѣдварихъ съ отговора си: „Видите ли, рѣхохъ му азъ, ако има нѣщо „странно“ и „чудновато“ въ тая работа, то е, че вий се чудите на таквоя твърдѣ обикновенно и лесно-обяснимо явление. Талантливи хора, които да не сж раби на своя низкъ егоизмъ, не може и да има въ вашия лагеръ. И то по съвсѣмъ простата причина, че вий, консерваторитѣ, сте си турили за задача да запазите оня жестокъ и несправедливъ общественъ редъ, който ни е останалъ въ наслѣдство отъ най-мрачнитѣ исторически епохи; а на тоя общественъ редъ липсува „правдата Божия“ . . . И понеже всѣки талантливъ човѣкъ разбира туй много добрѣ, то ясно е, че никога нѣма да попадне въ вашия лагеръ, безъ да сж угаснали у него ония благородни човѣшки пориви, които Богъ е вложилъ въ неговата душа . . . Защото чувството на справедливостъ е вродено у човѣка, и волкото жестокия общественъ строй и да осакатава това чувство, все пакъ то лежи въ дъното на човѣшевата душа и не може да не заговаря у повечето хора . . . Ето защо единъ общественъ строй, който се опира върху туй чувство, е не само най-правственъ, но и най-солиденъ. И ето защо никои талантливъ човѣкъ, у когото съвѣстята не е заглъхнала подъ давлението на личнитѣ облаги, не може да бжде консерваторъ . . . Азъ се чудя, какъ има царѣе и правителства, които не могатъ разбра тая толкова проста истина. Чудя се, какъ не я разбирате и вий. А тя е одавна прогласена въ свѣтътъ: „Ищите Царства Божія и правды его, а останное приложитя вамъ“ — казалъ е още Исусъ Христосъ прѣди цѣли 19 вѣка“ . . .

Нова малка пауза, която азъ прѣварахъ въ силно и радостно възненение, защото никога и никъдѣ не бѣхъ срѣщналъ тази дълбоко-оригинална и крайно-симпатична мисль толкова убѣдително и толкова нагледно обяснена. Когато се поусповоихъ, менъ се стори, че е настѣпилъ вече психологическия моментъ, за да отворя дума върху Македония.

— Всичко това е безусловно вѣрно, подзехъ азъ; но силнитѣ мѣра сего още не искатъ да разбержтъ тая проста истина и грамадната частъ отъ свѣта продължава да тлѣе подъ гнетѣтъ на държавната и общественна несправедливостъ. Ето напр. моята родна земя: Македония. Прѣкрасна страна: и богата, и плодородна, и съ чуденъ климатъ, и съ трезво и работно население; а пакъ цѣли петъ вѣка се

терзае и изтощава отъ турцитѣ. Никой християнинъ въ нея не е стопанинъ нито на имота си, нито на живота си, нито на жената си, нито на дѣцата си. Обиритѣ и убийствата, затварянията и прѣслѣдваніята, обезчестяванията и потурчванията, се вършѣтъ тамъ съ една безсърдечна правилностъ, която граничи съ систематичностъ. Християнитѣ сж доведени до такъво отчаяние отъ несносния си животъ, щото сж започнали вече да разсъждаватъ съвсѣмъ нехристиянски: „Трѣбва да се възстане противъ мѣчителитѣ, говорѣтъ мнозина отъ тѣхъ, па който умре да умре, а който остане да види бѣлъ день; все едно, и така и така, турцитѣ ни изтребяватъ ежедневно, нека поне наведнѣжъ се свърши всичко това, па да се усмири и нашата злочеста земя“ . . . И не е далечъ деньтъ, заключихъ азъ, когато тѣзи съврѣмenni мѣченици ще се хвърлятъ въ вѣрвавата и неравна борба . . .

— Малко срамно е, обади се Толстой, но длъженъ съмъ да ви се признаѣ, че имамъ твърдѣ смѣтни понятия за вашата родина. Знаѣ само, че тя е нѣкъдѣ около Архипелага, че я владѣѣтъ турцитѣ и че на християнитѣ тамъ животътъ не е отъ най-добритѣ. Ала отъ вашитѣ разкази се вижда, че тя е дълбоко нещастна страна.

— И още какъ нещастна! . . . обадохъ се азъ. А между туй, никой не ѣ се притича на помощъ. Като идѣхъ тукъ, азъ мислѣхъ да помоѣжъ васъ, Левъ Николаевичъ, да се застъпите за нея. Вашиятъ гласъ сега е толкова авторитетенъ и вашата личностъ се ползува съ такъво обаяние среди културния свѣтъ, щото единъ вашъ апелъ за Македония не би билъ безъ значение . . .

— Искренно съжалявамъ, отвърна Толстой, че не мож изпѣлни това толкозъ хрисимо ваше желание. А не мож го изпѣлни, защото моята задача е чисто етическа, но никакъ не и политическа.

— Менъ се чини, изпрѣварихъ азъ по-нататъшнитѣ Толстоеви разсъждения по въпроса, че вашия апелъ за Македония ще бѣде именно единъ актъ високо-етически и напѣлно съобразенъ съ вашата проповѣдъ за „непротивение на злото“. Касае се собственно да се прѣдупреди едно зло, за да не става нужда да се противи човѣкъ на него . . .

— Това е така на гледъ, възрази Толстой, но не е така и въ сжщностъ. Единъ апелъ въ полза на християнитѣ въ Македония, каквато нравственна подкладка и да има, е

все пакъ единъ актъ политически. Цѣльта на тоя апелъ не може да бѣде друга, освѣнъ да се поиска замѣняванъето на турската власть съ християнска; а менъ всѣка човѣшка власть ми е противна и азъ не можъ да издигнъ гласътъ си за властвуванъето на едни хора надъ други . . .

— Но ако би се разразило нѣкое кървопролитие тамъ, неужели вий пакъ бихте останали равнодушни? — запитахъ азъ.

— Тогазъ работата се малко мѣнява и може да се помисли . . . Но, право да ви кажъ, неохотно бихъ се въвлѣкълъ азъ въ такива истории . . .

Суровия тоя отговоръ ме зашемени. Наистина, азъ бѣхъ прѣдупреденъ, че ще се натъкнъ на такъвъ Толстоевъ отговоръ; но все надѣждата за малко по-другъ резултатъ не бѣ ме съвсѣмъ оставила. Ала, когато съ собственитѣ си уши чухъ този категориченъ отказъ, менъ налегна такава тѣга, щото нѣколко минути оставахъ като вцѣпенъ и не можехъ дума да продумамъ. Толстоевото пронизателно око съзрѣ моята тѣга, и тя, видимо, го трогна, защото той прибърза да заговори съ единъ чисто-отечески тонъ:

— Азъ ви гледамъ. какъ се замислихте. и менъ се чини, че си казвате въ умътъ: „Що ли е сѣднало това старче да дрънка дивотии, а не говори както Господъ далъ!“ . . .

— Пази Боже, прѣкъснахъ азъ Толстой, никога нѣма да мине прѣзъ главата ми подобна мисль. Истина е, че азъ се замислихъ и даже разтѣжихъ; но не за туй, че вий говорите „дивотии“. Менъ стана страшно тежко за сиротинската сѣдба на моята родна земя, когато чухъ отъ собственитѣ ваши уста, че и вий не искате да ѝ се притечете на помощъ . . .

(Азъ недоизказахъ цѣлата си мисль на Толстой. А помислихъ азъ и това, че единъ Викторъ Юго, единъ Емилъ Зола, даже единъ Хербертъ Спенсеръ, едва ли би се отказали да издигнатъ гласътъ си въ полза на Македония, ако биха били помолени за туй. Защо интиллигентната руска душа, питахъ се азъ, е по-малко достѣпна за чуждитѣ молби и по-малко отзывчива къмъ чуждитѣ страдания? И единъ ватрѣшенъ гласъ ми отговаряше: защото страданията около нея не ѝ даватъ да мисли за страданията далече отъ нея...)

Сега вече и Толстой се поразтѣжи.

— Вѣрвайте, глухо проговори той, че ми е твърдѣ мъчно, гдѣто не можъ стори нищо за вашата родина. Азъ

се турямъ въ вашето положение и разбирамъ тагата ви; но трудно ми е да измѣнѣхъ на себе си. Азъ съмъ всѣкога готовъ да направѣхъ каквото можъ за облекчение горката участъ на хората; но само на хора, които живѣхтъ по бога, или поне на такива, на които може да се помогне безъ участието на политиката. Напр. нашитѣ духоборци. Ето хора, които живѣхтъ по божески: тѣ не признаватъ никаква човѣшка власть надъ себе си, не даватъ солдати, не мжчтъ и не изтезяватъ единъ друго . . . ¹ А работата съ вашата Македония е друга: тамъ се касае да се замѣнѣхтъ турскитѣ власти съ християнски или, което е по-вѣрно, съ български. Тая промѣна, по моему, ще измѣни само външната страна на положението, но не и неговото вътрѣшно съдържание. Властѣта ще си бѣде пакъ власть, само, може би, по-интелигентна; данъцитѣ ще си бѣдѣтъ пакъ данъци, а може и да се увеличатъ; една нова бѣда даже ще сполети македонскитѣ християни, че ще взиматъ синоветѣ имъ солдати и ще ги учатъ да убиватъ хората. . . Вий самѣ се запитайте: какви особенни добрини видѣ вашата България слѣдъ освобождението си? Разумѣва се, вий имате сега български князь вмѣсто турски султанъ, българска конституция вмѣсто турска монархия, български чиновници и офицери вмѣсто турски, свободенъ печатъ вмѣсто цензура и пр.; но народа, работния народъ, ония попувани рацѣ, които ви хранѣхтъ, какви особенни облаги сж видѣли тѣ отъ всичко туй? . . . Не забравяйте, че азъ гледамъ малко по-инакъ на свѣтътъ: вий стрѣляте на близу, и за това не дигате прицѣла на пушката си; а азъ се мжчъ да мѣрѣхъ по-надалечъ и съмъ принуденъ да дигамъ цѣлия прицѣлъ на своята пушка. . .

Пакъ настана една малка пауза. Прѣзъ това врѣме Толстой като да диреше други още аргументи, за да оправдае своя отказъ и да заглади неприятното впечатление отъ него. Защото, непосредствено слѣдъ отказа си, той се нахвърли на политиката, и азъ за пръвъ пътъ чухъ въ толковъ малко думи изказана най-слабата и най-несимпатичната страна на политиката. Сждете сами:

¹ Още като бѣхъ въ Петербургъ узнахъ, че хонорара за новия си романъ „Воскресеніе“ (около 50 хиляди рубли) Толстой го е далъ на духоборцитѣ за прѣселванието имъ въ Канада. А въ Москва научихъ, че Толстой надѣйствиувалъ отъ правителството въ Канада земя за духоборцитѣ и направилъ единъ отъ синоветѣ си да ги настанява тамъ.

— Изобщо казано, азъ не обичамъ политиката, промълви Толстой. Често пати тя съединява хора, между които нѣма никаква вътрѣшна връзка, но които вървятъ наедно подъ знамето на общата ненависть. А има ли съюзъ по-жалъвъ отъ тоя? Необходимия елементъ на всѣки съюзъ трѣбва да бѣде любовта, а не омразата. Само любовта може да цементира хората и да имъ даде истинска сила и значение. . .

И по извѣстна асоциация на идеи, Толстой добави:

— Не обичамъ азъ и вѣстниците. Когато съмъ въ Москва прѣгледвамъ сегисъ-тогисъ „Русскія Вѣдомости“; но и тѣхъ редовно не четъ. А знаете защо? — Не търпя азъ началническия тонъ на вѣстникаритѣ. Вземешъ, напр., нѣкой вѣстникъ и срѣщашъ въ него статия, която излага извѣстни възгледи по извѣстенъ въпросъ, но съ такава самоувѣренность въ своята непогрѣшимость, като че ли само тѣзи възгледи сж най-правитѣ. По сжщия въпросъ срѣщнешъ въ другъ вѣстникъ статия, която изказва съвсѣмъ противоположни възгледи, но все пакъ съ сжща самоувѣренность въ своята непогрѣшимость. Вземешъ трети вѣстникъ, тамъ пакъ срѣщнешъ трети възгледи и т. н. А пакъ, въ сжщность, единъ отъ тия вѣстници е правия: а, може би, нито единъ отъ тѣхъ да не е правъ, а да е правъ нѣкой господинъ, който още не е изказалъ въ печата мнѣнието си по въпроса. Защо е тогазъ тоя началнически тонъ, който всѣва само омраза между хората? . . .

Менъ наду смѣхъ при тая „головомойка“ на вѣстникаритѣ и азъ прибързахъ да признамъ, че, макаръ и да съмъ чиновникъ сега, но постоянната ми професия е вѣстникарството. Толстой много мило се изсмѣ и каза:

— Тогазъ помнете, когато пакъ се заловите съ вѣстникарство, че не трѣбва да се говори съ папска непогрѣшимость върху въпроси, каквито сж социалнитѣ и политическитѣ. Единъ Богъ знае, кой ще бѣде правия по тия въпроси нѣкога. Нѣма, слѣдователно, защо да се „лѣмътъ копия“. . . Разбира се, трѣбва да говорите и пишете онова, въ което сте искрено убѣдени; но никога недѣйте прави туй съ началнически тонъ. А главно старайте се да внасяте колкото можете повече любовь и справедливостъ между хората. Въ това с а м о отношение, не се бойте, че ще сбъркате, даже ако прѣвквалите съ своя тонъ. . .

Врѣмето бѣше вече понапрѣдвало и менѣ оставаше още $\frac{1}{2}$ часъ за сѣдене. (На трѣгванье отъ станцията, азъ бѣхъ рѣшилъ да не прѣнощувамъ въ Ясная Поляна, а да се завърна и застигна пощенския трейъ, който щѣше да мине слѣдъ 4—5 часа. Така бѣхъ условилъ и извощика си. Трѣбваше, прочее, да прибързамъ съ завръщаньето си, за да не испусна трена). Туй ме задължаваше да завършя по-скоро бесѣдата си съ Толстой и азъ си позволихъ да му задамъ на прощаванье нѣколко въпроса.

Първия отъ тѣзи въпроси се отнасяше до прочутата Драйфусова афера, която тогазъ бѣ въ разгара си и въ която френскиятъ Генераленъ Щабъ бѣ се скомпрометиралъ по единъ скандалозенъ начинъ. Азъ запитахъ Толстой:

— Не намирате ли за нужно, Левъ Николаевичъ, да се изкажете по тая скандална афера, която вълнува днесъ цѣлия свѣтъ?

— Ни най-малко, отговори Толстой. Невинно затворени хора у насъ има много повече, отколѣто въ Франция. Неодавна, затворническия свещеникъ ме увѣряваше, че само жъртви на сѣдебни погрѣшки има 7% между нашитѣ арестанти; а истинно-невинни сж почти всичкитѣ... Струва ли си тогазъ трудътъ да се протестира въ полза на единъ невинно-затворенъ въ Франция, когато въ нашата Руссия ги има несмѣтно число? Франция поне може да се гордѣе, че има възможность да изкара на явѣ тия неправди и да ги бичува; а я погледнете, какво става около насъ. . .

Втория ми въпросъ бѣ по скоро-излѣзлия тогава циркуляръ на Графа Муравьева за разоржжваньето.

— Недѣйте вѣрва, малко раздраженно заговори Толстой, че е възможно нѣкакво разоржжванье при днешния общественъ строй. Муравьевия циркуляръ е проста една комедия. Да не би билъ комедия тоя циркуляръ, автора му би заслужвало да се изпрати въ Сибирь. И наистина, какъ е възможно разоржжваньето, когато не могатъ се избѣгна конфликтитѣ между държавитѣ? Увѣряватъ ни, че тия конфликти щѣли били да се рѣшаватъ отъ третейски съдъ; но кой ще привежда въ изпълнение рѣшенията на тоя съдъ? — Войската. — Чия войска? — На всичкитѣ държави. — Но силата на държавитѣ не е равна. Кой напр. би изпълнилъ едно третейско рѣшение неизгодно за Руссия и Франция?... Въ всѣки случай, рѣшенията на третейския съдъ ще трѣбва

да се изпълняватъ чръзъ военни насилия. А това значи, че самото онуй нѣщо, което трѣбва да се ограничи, ще служи за срѣдство на ограничението. То е все едно, като да се каже: искашъ ли да уловишъ птицата, посипи ѝ соль на опашката. . .

Третия въпросъ, който зададохъ на Толстой, бѣ за испанско-американската война. Искаше ми се да разбера, какъ гледа Толстой на тая война.

— Всичкигѣ войни ми сж противни, отвърна Толстой. Азъ питаехъ къмъ тѣхъ едно неодолимо чувство на органическо отвращение. А пъкъ тази война ме възмуцава и по това, че ми напомнюва тѣпченето на една стара и истощена баба отъ единъ младъ и здравенякъ момъкъ. Просто гнасно! . . .

Азъ погледнахъ часовника си: оставаха ми само десетина минути до тръгването. Рѣкохъ да се възползувамъ отъ тѣхъ, за да свършя и съ послѣдния си въпросъ:

— Не мислите ли, Левъ Николаевичъ, да завършите нѣкога своя одавна наченатъ романъ: „Декабриститѣ“?

— Не. Азъ се отказахъ за винаги отъ него, както и отъ другъ единъ недозвършенъ свой романъ: „Петъръ Великий“. И въ двѣгѣ тия работи не намѣрихъ онова, което търсехъ — общечовѣшкия интересъ.

— Вашигѣ почитатели ще има много да скърбятъ за изоставяннето на тия два ваши романа, особено на първия, прибързахъ да заблѣжя азъ.

— Едва ли . . . И послѣ, азъ се силно увлѣкохъ отъ новия свой романъ: „Възкресение“, който още не съмъ довършилъ, а пакъ трѣбва скоро да се довърши.

Слѣдъ тия думи на великия човѣкъ, азъ станахъ и взехъ да се прощавамъ. Толстой бѣ толкозъ деликатенъ, щото излѣзе да ме изпроводи до стълбитѣ. Отказътъ му да стори нѣщо за Македония трѣбва силно да го глождеше, защото послѣднитѣ му думи къмъ мене бѣха:

— А много ми е жално, че не можъ стори нищо за вашата бѣдна родина . . .

Азъ му поблагодарихъ за доставеното ми щастие да го видя и си взехъ сбогомъ отъ него.

Когато се качихъ на шайната, за да се върна назадъ, менъ вече не мина прѣзъ ума да заговоря съ извощика си. Цѣлъ роякъ нови мисли бѣха засѣдали въ главата

ми и азъ се мъчехъ сега да ги приведа въ редъ. Чуено-то нея вечеръ въ Ясная Поляна бѣ произвело дѣлъ прѣвратъ въ моитѣ понятия за Толстой и въ много мои лични убѣждения. И азъ горко съжалихъ, че единъ фонографъ, или единъ стенографъ, не стои винаги до Толстой, за да записва оригиналнитѣ мисли на тоя дълбокъ и самобитенъ умъ. Съжалихъ азъ и за гдѣто не бѣхъ въ състояние да запиша казаното отъ Толстой тѣй, както самъ той го произнесе. Тогазъ читателтъ щеше да има отпрѣдъ си не само смисъла на казаното, но и прѣкрасната литературна форма, въ която то бѣ облѣчено. Защото: — Толстой говори по-добрѣ, отколзото пише. Въ нѣкои негови произведения (напр. въ „Война и Миръ“), вий ще срѣщнете грапавъ езикъ не на едно мѣсто; но когато Толстой говори, неговата рѣчь се лѣе и нѣма що да се ретушира въ нея. А говори Толстой на единъ образенъ и картиненъ езикъ, всѣвога почти прошаренъ съ сравнения и примѣри, които илюстриратъ и конкретиратъ даже най-абстрактнитѣ му мисли, и твърдѣ често украсенъ съ перли отъ най-блѣстящъ английски юморъ. Азъ се силно божа, че Толстоевитѣ мисли въ тая статья на мнозина ще се видятъ поосакатени въ литературно отношение; но ако таввозъ бѣде общото впечатление, азъ ще можа българската читающа публика само менъ да държи отговоренъ за тоя тежъкъ грѣхъ.

* * *

Нека сега подведъ подъ общъ знаменателъ своитѣ впечатления отъ свижданието ми съ Толстой.

Казахъ още въ началото: за художническия гений на Толстой никой вече не спори днесъ. Единъ страхъ само владѣше у сумма хора, че Толстой трѣбва да е упадналъ като художникъ, отъ като е взелъ да служи на своята нова „вѣра“. За щастие на човѣчеството, този страхъ биде окончателно разпрѣснатъ отъ послѣдния Толстоевъ романъ Възкресение: нищо по-грандиозно по своята концепция, нищо по-художественно по своето изпълнение и нищо по-хуманно по своята тенденция — Толстой не е написалъ до днесъ. Нѣма, слѣдователно, защо да се спирамъ върху Толстой, като гениаленъ художникъ.

Като мислителъ Толстой се е считалъ отъ мнозина до сега за складъ на парадокси и противорѣчия, които произтичатъ

отъ единъ крайно печаленъ и мъчно-проницаемъ религиозенъ мистицизмъ. Така гледахъ на Толстой и азъ до отиваньето въ Ясная Поляна. Ала слѣдъ като се видѣхъ и разговорихъ съ него, азъ си позволявамъ да мисля, че този възгледъ е погрѣшенъ. На менъ поне Толстой произведе съвършено обратното впечатление: азъ се просто затруднявамъ да си прѣдставя умъ по-систематиченъ, по-оригиналенъ и по-смѣлъ отъ Толстоевия. Незнамъ защо ми се чини даже, че Толстой като мислителъ едва ли би станалъ прѣдметъ на дълги и нескончаеми прѣспирни, ако руската цензура да не бѣ забранявала и осакатявала новитѣ му произведения, и ако самъ той да бѣше прибървалъ да изложи своитѣ житейски мисли така пълно и така релефно, както е сторилъ това въ послѣдния си романъ „Възкресение“. Разбира се, че Толстоевитѣ проповѣди и сега могатъ да подлѣжатъ на критика и да се виждатъ нѣкому страни и парадоксални. Но двѣ нѣща сж възъ отъ всѣко съмнѣние: а) че неговитѣ възгледи прѣдставляватъ едно строго-опрѣдѣлено и цѣлостно мировъзрѣние, и б) че никакъвъ религиозенъ мистицизмъ не тревожи неговия свободенъ духъ. Напротивъ. На религиознитѣ въпроси Толстой гледа толкова критически, щото човѣкъ е принуденъ да го счита за единъ отъ най-произнесенитѣ свободомислящи. Ако би било позволено турянъето въ рамки на гениитѣ, Толстой би могълъ да се помѣсти само въ рамкитѣ на най-широкия, най-чистия и най-хуманния анархизмъ. Да би допгълъ сега Исусъ Христосъ на земята, за да воюва съ съществуещото зло, едва ли не би избралъ Толстой за свой „началникъ на щаба“ . . .

Сегисъ-тогисъ се чуватъ укори, че между думитѣ и дѣлата на Толстой имало нѣкакво разногласие. Нѣкои дори считатъ селскитѣ занятия на Толстой за извѣстенъ спортъ, за извѣстна физическа гимнастика. Азъ не съмъ въ състояние да потвърдя или опровергна тия укори, защото нѣма нищо по-трудно отъ това, да се рови човѣкъ въ Толстоевата душа. Но и ако тѣзи укори не би били далечъ отъ истината, свѣтлата личностъ на Толстой нищо не би изгубила въ моитѣ очи. Защото: пълна уравновѣсенность може да се търси само у хора посрѣдствени или мало-талантливи; гениитѣ же, по самата своя природа, съставляватъ изключение отъ нормалния човѣшесъ типъ и за тѣхъ никакви обще-житейски правила не могатъ да бждатъ задължителни. Вѣрно е, че

единъ етически апостолъ е длъженъ да съобразява проповѣдитѣ си съ дѣлата си; но ако не става туй напълно, самитѣ проповѣди не губятъ много отъ своята вътрѣшна цѣна и отъ своето дълбоко значение. Азъ обичамъ и се прѣкланямъ прѣдъ чуднитѣ стихове на Некрасова, макаръ и да знамъ нѣкои не съвсѣмъ симпатични страни отъ неговия частенъ животъ. А високо-талантливия Некрасовъ не е още гений. На сжщата гледна точка азъ стою и спрѣмо нашия великъ Ботйовъ. И сжщо такова чувства на благоговѣние азъ изпитахъ, когато, за пръвъ пътъ, видѣхъ Наполеоновия гробъ въ Парижъ: тиранинъ, кървожаденъ гений, демонъ-разрушителъ на великата френска революция; но все пакъ . . . великъ човѣкъ и гениаленъ полководецъ . . . Нито бива, нито може, нито е разумно да се дири смѣтка отъ гениитѣ: доста е и това, което тѣ даватъ, както и да го даватъ . . .

Лично на мене Толстой остави дълбоки и незаличими слѣди отъ своето влияние. Послѣ свижданъето ми съ него рѣдко минава день да не изпитвамъ малко-много тежестъта на това влияние. Сега вече азъ съмъ извънредно толерантенъ къмъ чуждитѣ мнѣния — колкото противорѣчиви и да сж тѣ на моитѣ (стига само въ дъното имъ да не лежи личния интересъ), и, чини ми се, че, посемъ сега, едва ли бихъ могълъ да се черкувамъ въ нѣкой сектантски или партиенъ параклисъ. . . Но за то пъкъ нахвърлилъ бихъ се съ яростъта на единъ фанатикъ всѣкога и върху всѣкого, който би затърнялъ пѣтя на човѣшката любовъ и на обществената справедливостъ . . .

Въ едно отъ своитѣ писма Толстой пише: „Радостно е да узнавашъ за влиянието си надъ другитѣ хора, защото само тогава се убѣждавашъ, че огнѣтъ, който гори въ тебе, е истински — истински е той, ако зацалва“ . . . Неволно си спомнямъ тия Толстоеви думи винаги, когато помисля за неговото влияние надъ мене. Собствено въ тоя „огнѣ“ се и заключава силата и особеностъта на гения. Като самосвѣтящитѣ планети, и гениитѣ иматъ своя собствена свѣтлина. И кой знае, дали не бихме прѣстанали да блѣщукामе ний, проститѣ смъртни, ако не бихме заемали частици отъ тая свѣтлина. . . .

Да. Неизпитано щастие и неоцѣнима благодать е личното съприкосновение съ гения. Още повече пакъ, когато туй съприкосновение бжде послѣдвано отъ такъвъ грамаденъ

запасъ на свѣтлина, която свѣти и грѣе, какъвто е новия Толстоевъ романъ „Възкресение“.

Post Scriptum. — Азъ прочетохъ романа Възкресение и въ двѣтѣ му издания: онова на руското списание „Нива“ и задграничното. При сравнението на тѣзи двѣ издания, азъ констатирахъ, че руската цензура е изхвърлила повече отъ 40 страници in 8-о (двѣ глави — въ I-та часть, двѣ глави — въ II-та часть, една глава — въ III-та часть и купъ думи и пасажии изъ цѣлия романъ). И разумѣва се . . . изхвърлила е най-цѣннитѣ мѣста. Не съмъ видѣлъ още издѣлия бълг. прѣводъ на романа; но, по врѣмето на появяването му, трѣбва да се заключи, че той е прѣведенъ отъ „Нива“. Голѣмъ грѣхъ е сторенъ съ тоя прѣводъ. Тяжестъта на този грѣхъ толкова ми тежи, щото азъ рѣшихъ да прѣведѣ романа отъ задграничното му издание, като го провѣрѣхъ прѣдварително у самия Толстой и го снабдѣхъ съ прѣлестнитѣ иллюстрации на Пастернака.

Още стотици книги на дейци родени
в географска област Македонија
може да намерите на:

www.strumski.com

Библиотека „Струмски“
е създадена в памет на
загиналите за Родината.

Voivode Dimiter Madjarov before the remains of two comrades in arms killed in the battle of Ferres